

הקשר בין מחנכים להורים בראשית ההתיישבות היהודית החדשה

בארץ-ישראל¹

נאוה דקל²

תקציר

מאמר זה מציג את מאפייניו של הקשר בין המחנכות והמחנכים להורי תלמידיהם בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, החל מהעלייה הראשונה ומהעלייה השנייה לארץ-ישראל בין השנים 1882-1914. היו אלו שנות ההתיישבות היהודית החדשה בארץ, שבהן המורות והמורים העבריים הצטרפו לבתי ספר שהוקמו על ידי נדבנים יהודים ובהמשך דרכם אף הקימו בתי ספר חדשים. המחקר מתבסס על מסמכים ארכיוניים וביניהם כתבים של אנשי החינוך, ספרי זיכרונות, פרוטוקולים של ישיבות מורים, תעודות, מכתבי הורים ותקנונים של בתי הספר. מתוך המסמכים השונים עולה תמונה מורכבת של מערכת היחסים בין אנשי החינוך להורים, המצביעה על מתחים ומחלוקות לצד ניסיונות לשיתוף פעולה ביניהם. מתוך העדויות השונות אפשר ללמוד כי כמו בימינו, גם באותה התקופה הקשר בין בית הספר להורים היה נושא משמעותי ומורכב בעיני המורות והמורים; הם הבינו את חשיבותו והשפעתו של החינוך הביתי, אך עם זאת, גם ראו בהורים מי שעלולים להפריע לחינוך "הנכון" בעיניהם. מעבר לניתוח ההיבטים השונים של הקשר בין המחנכים וההורים בתקופה הנדונה, המחקר מצביע על חשיבותם של הקשרים בין מחנכים להורים לעיצובה של מערכת החינוך העברית החדשה בארץ-ישראל.

מילות מפתח: קשר מורים-הורים, ראשית ההתיישבות היהודית החדשה, מחנכים "חדשים",

אידאולוגיה, לאומיות, מעורבות

---

¹ הציטוטים במאמר מובאים כלשונם ולעיתים כתובים בכתיב חסר. היכן שהתבקש הוספתי ניקוד (נ"ד).
כתיבת ההפניות והביבליוגרפיה במאמר מתבססת על שיטת (Modern Language Association) MLA.
הנהוגה במדעי הרוח.

² במהלך הכנת המאמר לא נעשה כל שימוש בכלי בינה מלאכותית.

הקדמה

"אין לנו כל חפץ וצורך בדעות ובהסכמות האבות, עלינו לכונן את בית הספר העברי כי יהיה מוכשר לתעודתו.³ כך הצהיר מרדכי לובמן, שעמד בראש אסיפות המורים שהתקיימו במושבה ראשון-לציון בין השנים 1892-1896. דבריו, המדגישים כי המורים הם המומחים הקובעים את סדרי בית הספר, מעידים על המתח ששרר ביחסי מורים-הורים עם הקמת בתי הספר העבריים החדשים בארץ-ישראל.

מטרתו של מאמר זה, המתמקד בתולדות החינוך בראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל,⁴ היא להציג את הקשר בין המחנכות והמחנכים להורי תלמידיהם בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, החל מהעלייה הראשונה ומהעלייה השנייה בשנים 1882-1914. היו אלו שנות התגבשותה של החברה היהודית בארץ-ישראל, שבהן המורות והמורים העבריים הצטרפו לבתי ספר שהוקמו על ידי נדבנים יהודים ובהמשך דרכם הקימו בתי ספר חדשים בהתאם למטרותיהם הפדגוגיות ולאידאולוגיה שהאמינו בה.

המאמר מתבסס על מסמכים ארכיוניים, וביניהם מאמרים וכתבים של אנשי החינוך, ספרי זיכרונות, פרוטוקולים של ישיבות מורים, תעודות, מכתבי הורים ותקנונים של בתי הספר. מתוך המסמכים השונים עולה תמונה מורכבת של מערכת היחסים בין אנשי החינוך להורים, המצביעה על מתחים ומחלוקות לצד ניסיונות לשיתוף פעולה ביניהם. מתוך העדויות השונות אפשר ללמוד כי הקשר בין בית הספר להורים היה נושא משמעותי בעיני המורות והמורים, שכן הם ראו בהורים גורם חינוכי חשוב, אך עם זאת, גם מי שעלולים להוות מכשול ביישומו של החינוך הנכון בעיניהם.

חשיבותו של נושא זה נעוצה בהכרה המתבססת על מחקרים עכשוויים, המצביעים על כך שכאשר הקשר בין הורים לבית הספר חיובי יש לכך השפעה משמעותית גם על תפקודם

³ "זיכרון דברי האספה הרביעית", בתוך שלמה כרמי, **תלמים ראשונים בחינוך העברי: אספת המורים העבריים בארץ-ישראל ומקומה בתולדות החינוך – תרנ"ב-תרנ"ו**, ירושלים: ראובן מס, 1986, עמ' 83.

⁴ קטעים מתוך המאמר התפרסמו בספר **כך למדנו – מבטים אל ראשית החינוך העברי בארץ-ישראל**, מאת נאוה דקל. הספר יצא לאור בדצמבר 2025 בהוצאת פרדס.

ורוחתם של התלמידים.⁵ המבט ההיסטורי מתמקד בשאלות: האם אנשי החינוך בתחילת המאה העשרים בארץ-ישראל היו מודעים לחשיבות הקשר בינם לבין ההורים? ואם כן, מה הייתה מטרת הקשר הזה בעיניהם וכיצד הם יישמו אותו?

המאמר מציג ומנתח את קולם של אנשי החינוך בני היישוב החדש מתוך גישת ניתוח השיח בטקסט. על פי גישה זו, השיח הוא פעולה חברתית המציגה בפנינו את העולם שבו היא מתרחשת.⁶ הדגש הוא על משמעות השיח בתוך המסגרת שבה התקיים, ועל הניסיון להבין את הסיבות לשימוש בשפה או בתוכן מסוים ואת התובנות העולות מכך.

מחקרים שבמרכזם הנרטיב של אנשי החינוך נעשו מקובלים במיוחד החל משנות השמונים של המאה העשרים. כיום, יש מודעות לחשיבות שבהשמעת קולותיהם השונים של אנשי החינוך תוך התייחסות להיבטים החברתיים-התרבותיים שבהם דבריהם נאמרים.⁷ טענה משמעותית בהקשר זה היא כי כל הגישות והתיאוריות המתייחסות למטרות, לשיטות, לתכנים, לתפקיד המורים ולנושאים פדגוגיים אחרים, נובעות מיחסם הבסיסי של המחזיקים בהן לאידאולוגיות-העל.⁸ האם יש למורים ולהורים מערכת משותפת של ערכים, אמונות ואידאליים? שכן, אם הם חולקים את אותה מטרה ואת אותה דרך ביחס לחינוך ילדיהם ויש להם שיח משותף – הקשר ביניהם יהיה מיטבי.

בהתאם לתפיסה המוצגת לעיל, המאמר מתמקד בשיח של המחנכות והמחנכים בשאלת היחסים בינם לבין הורי תלמידיהם תוך ניתוח הקשרו האידאולוגי והחברתי. לאחר מבוא המציג בקצרה את הרכב היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, המאמר יעסוק בהיבטים שונים של מערכת היחסים בין ההורים לאנשי החינוך – מתחים ומחלוקות, יחסם של המחנכים לתפקידם של ההורים ולחינוך הביתי, חשיבותם של השיתוף והמעורבות של ההורים בבתי הספר, היבטים מעשיים של שיתוף הורים, דיווחים ותעודות, סיכום ודיון.

⁵ Anne Dodd Wescott & Jean L. Konzal, *Making our Schools Better*, New York: St. Martin's Press, Part 1, pp. 3-83.

⁶ ראו:

Angela Goddard & Neil Carey, *Discourse: The Basics*, London & New York: Routledge, 2017, Chapter 1.

⁷ פרימה אלבז-לוביש, "מחקר נרטיבי-ביוגרפי בחינוך ובהוראה", בתוך נעמה צבר-בן יהושע, (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני**, תל-אביב: מכון מופ"ת, 2016, עמ' 119.

⁸ ראו: צבי לם, **במערבולת האידאולוגיות, יסודות החינוך במאה העשרים**, ירושלים: מאגנס, תשס"ב.

מבוא

א. המורות והמורים ומוסדות החינוך בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים

במהלך המאה התשע-עשרה ובייחוד בעשורים הראשונים של המאה העשרים התפתח היישוב היהודי בארץ-ישראל במהירות יחסית. בשנת 1800 היו בארץ כ-5,500 יהודים ובעקבות עליות של יהודים ממזרח אירופה הגיע מספרם בשנת 1882 ל-24,000. בשנת 1914, לאחר העלייה הראשונה והעלייה השנייה, הגיע מספר היהודים בארץ ל-85,000. בתקופה זו עדיין לא היה ליישוב היהודי גוף מנהלי מרכזי, שהיה יכול לקבוע ולבצע מדיניות יישובית וחינוכית, והקהילות השונות הקימו ותחזקו את מוסדות החינוך הייחודיים שלהן.⁹

אילו קהילות הרכיבו את היישוב היהודי בארץ באותן השנים ומי היו המורים העבריים בתחילת המאה העשרים?¹⁰ הקהילה הוותיקה היא זו המכונה "היישוב הישן" ואפשר לחלק אותה לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה כללה את בני העדה הספרדית ועולים ממזרח אירופה – חסידים ופרושים (תלמידי הגר"א), שומרי מסורת וחרדים שהתרכזו בעיקר בארבע הערים הקדושות: ירושלים, חברון, טבריה וצפת. החינוך בקבוצה זו היה חרדי והתרכז בחדרים ובתלמודי תורה שנועדו לבנים בלבד. בקבוצה השנייה היו בעיקר ילידי הארץ ועולים מצפון אפריקה ומאירופה, שלצד היותם שומרי מסורת, הושפעו מרעיונות אוניברסליים. אנשי החינוך בקבוצה זו יבאו לארץ-ישראל את הרעיונות הפדגוגיים של תנועת הנאורות ותנועת הרומנטיקה, אשר הדגישו את חשיבותה של ההבנה של ייחודיות הילדות והתאמת החינוך למאפייניה ולצרכיה. הם רצו להכניס שינויים באופי החינוך בארץ, ולשלב בין ערכים אוניברסליים ולימודים כלליים לערכים יהודיים מסורתיים ולימודי דת.

קבוצה נוספת של מורים עבריים השתייכה למה שמכונה "היישוב החדש" – עולים שהגיעו לארץ-ישראל בעלייה הראשונה (1882-1903) ובעלייה השנייה (1904-1914) וכן בעליות שהגיעו לאחר מלחמת העולם הראשונה. בעיני רבים מבין העולים שבאו לארץ מתוך אידאלים

⁹ להעמקה בתולדות החינוך העברי בתקופה זו ראו רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ-ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו, כרך ראשון; נירית רייכל, **סיפורה של מערכת החינוך הישראלית**, תל-אביב: מכון מופ"ת, 2008.

¹⁰ על החלוקה לקבוצות ביישוב היהודי בארץ ישראל המתוארת להלן ראו: Ruth Kark & Joseph B. Glass, "The Jews in Eretz Israel from Traditional Peripherality to Modern Centrality", in *Israel Affairs*, 5, 4 (Summer 1999), pp. 73-107.

ציוניים, חינוך היה האמצעי העיקרי לעיצובה של חברה עברית חדשה בארץ-ישראל. אנשי החינוך בני היישוב החדש הקימו בתי ספר עבריים בערים ובמושבות, תוך כדי מאבקים בהתנגדות של בני היישוב הישן. כך הוקמו בתי ספר לבנים ולבנות ביפו, הגימנסיה הרצלייה והגימנסיה העברית בירושלים, ובתי ספר במושבות כמו ראשון-לציון, רחובות וזיכרון-יעקב, שהיו בתחילה תחת חסותו של הברון רוטשילד.

מאמר זה מתמקד בעיקר בשיח של אנשי החינוך שהשתייכו ליישוב החדש והיה להם חלק פעיל ומשמעותי בעיצובה של החברה בארץ-ישראל. החינוך שימש סוכן סוציאליזציה של האתוס הציוני והמורים תפסו עצמם כחלוצים האמורים לממש את האידיאולוגיה הציונית בכיתה ומחוץ לה.¹¹ אלו המורות והמורים העבריים שראו בעבודתם שליחות לאומית וכינו את עצמם חלוצים, נחשונים ואמיצים. הם התייחסו לעצמם הן כמומחים בשאלות פדגוגיות הן כמובילים בבניית החברה החדשה בארץ.¹²

התהליכים ההתפתחותיים במערכת החינוך של היישוב היהודי בארץ השפיעו גם על היחסים בין הורי התלמידים בני הקבוצות השונות לבין אנשי החינוך. פערים אידאולוגיים והשקפות מנוגדות בשאלה: מהן מטרות החינוך ואיך יש לממש אותן בבתי הספר? לצד ההבנה בדבר מקומו המשמעותי של החינוך של ההורים בבית, יצרו מתחים ומחלוקות, אך גם ניסיונות לשיתוף פעולה בין המורים לבין ההורים.

ב. לאומיות וחינוך

להתפתחותו של החינוך הלאומי במדינות אירופה במהלך המאה התשע-עשרה הייתה השפעה משמעותית על צביונו של החינוך העברי בארץ-ישראל.¹³ הקמתן של מדינות הלאום באירופה במהלך המאה התשע-עשרה הובילה ליסודן של מערכות חינוך ריכוזיות. בתי ספר נתפסו כמכשיר חיוני ליצירת קשר בין המדינה לאזרחיה והחיבור בין בניית אומה לבין חינוך משותף

¹¹ ראו:

Taly Tadmor-Shimony & Nirit Raichel, "The Hebrew teachers as creators of the Zionist community in (the land of) Israel", *Israel Studies Review*, 28(1), June 2013, pp. 120-141.

¹² ראו: רחל אלבוים-דרור, "להעפיל עם הסלע אל ראש ההר ולדרדר אותו בחזרה: ראשית ההיסטוריוגרפיה של החינוך בישראל", בתוך פנחס גינזור (עורך), **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 9, 1999, עמ' 1-36.

¹³ על החינוך הלאומי-הציוני ראו: יובל דרור, **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**, ירושלים: מאגנס, תשס"ח.

לכלל האזרחים נתפס כהכרחי.¹⁴ בתי הספר כבר לא שימשו רק עילית מצומצמת, אלא הפכו בהדרגה למוסדות השכלה לכל המעמדות, תוך קביעה כי חינוך הוא חובה לכול. חינוך בנות היה חלק משמעותי מהאידיאולוגיה הלאומית. תפיסת תפקידן החברתי המרכזי בתור אימהות המעבירות את הערכים החברתיים והתרבותיים לדור הבא, חיזקה את חשיבותו של חינוך ממוסד, הנבנה על פי עקרונות אחידים.

תוכנית הלימודים הושפעה ואף עוצבה בהתאם לצרכיה הלאומיים של המדינה. הושם דגש על חשיבותה של השפה הלאומית והייתה דרישה שכולם ילמדו בשפת המדינה. השימוש בשפה אחידה חיזק את הקשר בין אזרחי המדינה והבליט את ייחודה של האומה. מעמדם של מקצועות כמו ספרות והיסטוריה עלה משום שהייתה הכרה בערכם הלאומי, ומקצוע הגיאוגרפיה הוכנס לתוכנית הלימודים תוך דגש על הקשר למדינת הלאום.

ספרי הלימוד המשותפים לכלל התלמידים העמיקו את הפיקוח המרכזי על התכנים, על המסרים ועל הערכים. חינוך להמונים במדינה הלאומית היה לחינוך ריכוזי, בפיקוח ממשלתי.¹⁵ המונפול של המדינה על החינוך היה גורם חשוב ביצירת תודעה אחידה ומשותפת לכלל האזרחים.

כאמור, מאמר זה מתמקד בראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ-ישראל ובראשיתה של המהפכה הציונית. פילוסוף החינוך צבי לם טוען, כי החלטות לגבי החינוך הראוי הן החלטות אידיאולוגיות. השילוב בין אידיאולוגיה, פוליטיקה וחינוך בא לידי ביטוי במיוחד בחברות בשלבי מהפכה והתהוות או בתקופות של חוסר יציבות. לדבריו, במצבי חרדה המחויבות של בני האדם כלפי האידיאולוגיה שהם מחזיקים בה עולה. החלטות של הורים ומחנכים נובעות מתוך מצבי חרדה בדרגות שונות. חרדותיהם של ההורים עמוקות מאלו של המורים "אך אלה כמו אלה נזקקים לאידיאולוגיה בשעה שהם מכריעים כיצד עליהם לנהוג."¹⁶ טענה זו משמעותית לבחינת השיח של אנשי החינוך בתחילת המהפכה הציונית גם בשאלת יחסם כלפי הורי תלמידיהם

¹⁴ Eric Hobsbawn, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge University Press, 1992. P. 91.

¹⁵ לסקירה על היבטים אלו של החינוך הלאומי ראו: ג'והן ס' ברובאכר, **בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית**, תל-אביב: יחדיו, 1965, עמ' 70-95.

¹⁶ ראו: צבי לם, **במערבולת האידיאולוגיות, יסודות החינוך במאה העשרים**, ירושלים: מאגנס, תשס"ב, עמ' 70.

ומטרתה – האם עמדתם של המחנכים "החדשים" נבעה משיקולים פדגוגיים הנוגעים לרווחת הילדים ולהצלחתם או שהקול שהשמיעו בנושא ביטא את שאיפתם להנחיל לתלמידים ולהוריהם את הערכים והאידיאולוגיה הרצויים בעיניהם?¹⁷

יחסם של המחנכים לתפקידם של ההורים ולחינוך הביתי

המחנכים "החדשים" הכירו וקיבלו את התיאוריה של הפסיכולוגיה ההתפתחותית, שלפיה אישיותם של הילדים מתעצבת בשנות חייהם הראשונות, ומשום כך להורים מקום משמעותי בחינוך ילדיהם. אומנם הם האמינו כי יש ביכולתם לעצב את תכונות תלמידיהם ולהטמיע בהם את הערכים הנכונים בעיניהם כשיגיעו לבתי הספר, אך עדיין הדגישו את החשיבות ואת האחריות שיש להורים.¹⁸ במאמרים שהם פרסמו, בין היתר בעיתון הפדגוגי **החנך**, שהחל לצאת לאור בשנת 1910 והיה מיועד למורים ולהורים, הם העבירו ביקורת על החינוך הביתי ואף ניסו להסביר להורים כיצד עליהם לגדל את ילדיהם.

המחנכים הדגישו כי בניגוד לילדות בגולה, בארץ-ישראל יש ילדות אחרת, המותאמת לתפיסתם את "היהודי החדש". הם העבירו ביקורת על היעדר הילדות שאפיין לדבריהם את החברה היהודית בגולה. כך בלשונו של המחנך קדיש יהודה סילמן, המתאר את הילד הארץ-ישראלי החדש: "והנה עלה קול הילד העברי מארץ-ישראל. והקול קול ילד חי ועליז ורענן. לא יתום, לא חולה, לא עני... יש ילדות בא", וילדות שונה, ומאירה ומצהילה.¹⁹

אם כך, החינוך הביתי צריך להתאים לדימוי ילדות זה. הפנייה להורים והדיון במשמעותה של הורות מיטיבה מצביעים על כך שהפדגוגים והמחנכים ראו כתחום השפעתם לא רק את הספרה הציבורית אלא גם את הספרה הפרטית – המשפחה. חוקרים טוענים כי עליית המדינה המודרנית הביאה לטשטוש הגבולות בין הספרות והציבה את המשפחה בפני לחצים חברתיים-

¹⁷ לטענה זו ראו:

Gill Cozier, "Parents and schools: Partnership or surveillance?" *Journal of Education Policy*, 13:1, (1998), pp. 125-136.

¹⁸ לניתוח תפיסות הילדות של מחנכי התקופה וגישותיהם החינוכיות ראו: נאוה דקל, "תפיסות ילדות וחינוך בשיח החדש ביישוב היהודי בארץ-ישראל, 1882-1915". עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.

¹⁹ קדיש יהודה סילמן, "מימים ראשונים", בתוך דוד קמחי (עורך), **ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח**, ירושלים: הסתדרות המורים בישראל, תרפ"ט, עמ' 254.

לאומיים. עם עליית התנועות הלאומיות, החל מהמאה התשע-עשרה, גידול ילדים על היבטיו השונים נקשר בחשיבה ובמעשה לגורלה של האומה. תפיסת הילד "כרעיון וכמטרה" במדינה הלאומית אינה מנותקת מרצונות השלטונות וממטרותיהם.²⁰

התפיסה, כי יש לשמור על הילדים ולטפח אותם לא רק למען עצמם אלא גם משום שהם עתידה של האומה, התפתחה במסגרת המדינה המודרנית. מטרתו של טיפוח-פיקוח זה היא כי בעתיד הדור הצעיר יוכל ליישם את האידאלים שעליהם גדל. לפיכך, גם בחינוך הביתי הקפדה על המסרים החינוכיים תוביל את הילדים ללכת בדרך שהמבוגרים מתווים. עמדה זו באה לידי ביטוי ברור גם בשיח המחנכים הלאומיים ביישוב היהודי בארץ עוד בתקופה של טרום המדינה.²¹

השילוב בין הספרה הביתית לבית ספרית בא לידי ביטוי בתקנון של תלמוד התורה תפארת ירושלים – מוסד של היישוב הישן שעבר בשנת 1914 "למחנה העברים" בתמיכה של ועד החינוך העברי עם הנהלה חדשה שבראשה עמד המחנך הציוני דוד אבישר.²² בתקנות החדשות יש כללים המיועדים להורים ומטילים הגבלות על התערבותם: "לבלי בוא יום יום למוסד, לבלי התאונן אם המורה מצא לנחוץ להעניש איזה ילד באיזה עונש שהוא, להביע כבוד ויראה למוסד. הרשות בידי ההורים לבוא למוסד רק פעמיים בחודש ולבוא בדברים עם המורים."²³ מתוך הנאמר נראה כי ההורים העבירו ביקורת על הנעשה במוסד, והמחנכים לא רק שלא ראו בהם שותפים, אלא גם רצו להגביל את תלונותיהם ואת מעורבותם.

יחד עם הביקורת של מחנכי תלמוד התורה על ההורים הם גם מגלים הבנה למצבם הכלכלי הקשה ולכך שקושי זה משפיע על יכולתם של ההורים להעניק לילדים תשומת לב.²⁴ נראה כי זו הסיבה לכך שהתקנות כוללות גם הוראות הקשורות להקפדה על היגינה בבית ומחייבות

²⁰ Nikolas Rose, *Governing the Soul, the Shaping of the Private Self*, London: Free Association Books, 2nd Edition, 1999, p. 123.

²¹ לנושא זה ראו: שחלב סטולר-ליס, "כך אגדל תינוק ציוני, הבניית התינוק והאם הארץ ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים", בתוך **עיונים בתקומת ישראל**, (2003) כרך 13, עמ' 277-293.

²² דוד אבישר, "ת"ת הספרדים לקראת ערכים חדשים", בתוך חנינא מזרחי (עורך), **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, ירושלים: הוצאת המזרחי וועד העדה הספרדית, תש"י, עמ' 43-46.

²³ מתוך תקנות ת"ת 'תפארת ירושלים', אוסף דוד אבישר, ארכיון העיר ירושלים, מְקָל 324.

²⁴ "שנת הלימודים תרע"ט לכתה ד' בתלמוד תורה לעדת הספרדים וישיבת תפארת ירושלים", דיווח של המחנך אבינועם ילון, שם.

את ההורים להשגיח על ביצוען:²⁵ "לרחוץ יום יום את הראש, הידיים והרגליים ופעמיים בשבוע לרחוץ כל הגוף לבלי לישון בבגדי היום, להחליף לבנים פעמיים בשבוע ולהביא אתם ממחטה ומגבת, לעשות את הציפורנים ולגזוז פעם בחודש את השערות."²⁶ התקנון קובע עוד כי תלמידים שיעברו על הכללים או שהוריהם לא יתייחסו בכבוד למוסד יורחקו ממנו. ההורים מחויבים לחתום על התקנון והמחנכים מביעים בו תקווה שהם ימלאו אחר ההוראות. מתוך הדברים אפשר להבין כי ההורים התערבו בנעשה בתלמוד תורה יותר מכפי שהיה מקובל על מורי המוסד ועם זאת, לא מילאו בצורה ראויה את תפקידם כהורים, כפי שהוא נתפס על ידי המחנכים.

היו מחנכים "חדשים" שהעבירו ביקורת על האופן שבו הורים מגדלים את ילדיהם. כך כתב

פסח אוירבך, מורה לטבע בבתי ספר עבריים ביפו, במאמר שהתפרסם בעיתון **החנוך**:

כיצד מבינים הורים רבים את עניין החינוך? – באופן פשוט מאוד: הילדים צריכים להיות מולבשים כחפץ ההורים, אוכלים ושותים, שמחים ומתענגים כאבותיהם. ההורים מבקרים בתיאטרונות, תערוכות, נשפי שירה וזמרה ומחולות ולוקחים איתם את ילדיהם, ובשעת מעשה אין שם לב את הסגולות המיוחדות לטבע הילד ושוכחים הגדולים, שאין שעשועיהם – שעשועיו

ותענוגותיהם – תענוגיו.²⁷

סדרת מאמרים שהתפרסמה בעיתון החל משנתו הראשונה, ובהמשך הודפסה בקובץ נפרד תחת הכותרת "מכתבים לבת ישראל" מאת יהושע חנא רבניצקי, מעידה על התפיסה כי הורים זקוקים להכוונה וייעוץ בגידול ילדיהם. רבניצקי, סופר ועיתונאי שהיה שותפו של חיים נחמן ביאליק בהוצאה לאור של ספרים, פרסם את מאמריו כמכתבים המופנים אל "אחותי היקרה". ספרי ייעוץ והדרכה להורים חוברו לפחות החל מהמאה השש-עשרה. במאה התשע-עשרה רופאים ופדגוגים כתבו ספרי ייעוץ להורים שעסקו גם בפן הבריאותי וגם בפן החינוכי. כמו כן,

²⁵ על תפיסת הפרויקט ההיגייני כחלק מהניסיון לעצב "אדם חדש" בארץ ראו: דפנה הירש, "באנו הנה להביא את המערב": השיח ההיגייני בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי", **זמנים**, 2002, עמ' 107-120; נירית רייכל וטלי תדמור שמעוני, **מפגשים בין-תרבותיים בחצר בית הספר במושבה**, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2020, פרק תשיעי, עמ' 186-202.

²⁶ מתוך: תקנות ת"ת 'תפארת ירושלים', שם.

²⁷ פסח אוירבך, "על משחקי הילדים", **החנוך – עיתון פדגוגי למורים ולהורים**, שנה ראשונה, תר"ע, עמ' 100.

חל שינוי ביחס לחשיבותו של חינוך הילדים על ידי ההורים. עליית הלאומיות חידדה את המשמעות שיש לתפקידן של אימהות המעבירות את הערכים החברתיים והתרבותיים לדור הבא.²⁸ כך לדוגמה, הפדגוגים יוהן היינריך פסטלוצי ופרידריך וילהלם אוגוסט פרובל הדגישו את חשיבותו של הקשר בין אימהות לילדיהן ואת ההשפעה שיש לאימהות טובה על הסדר הפוליטי והחברתי.²⁹

גישתו של רבניצקי דומה והוא אף מצטט את האמרה שהוא מייחס לז'אן פאול ריכטר, הסופר והפילוסוף הגרמני: "השתדלו להספיק לנו אמות משובחות ונהיה בני אדם משובחים". את הפנייה לאם כמחנכת העיקרית במשפחה הוא מסביר בדבריה של "אחותו" המובאים במכתבו הראשון: "יעקב שלי עסוק כל כך תמיד, טרוד כל כך בענייניו מהשכמת הבוקר ועד הלילה" ומשום כך כל חובת חינוך התינוק מוטלת רק עליה. אמירה זו הולמת את התהליכים החברתיים של יציאתם של גברים לעבודה מחוץ לבית.

רבניצקי מדגיש את כוח ההשפעה הרב שיש לחינוך הילדים, בייחוד בשנות חייהם הראשונות, אך לדבריו יש הורים שאינם ראויים למלא את התפקיד החשוב הזה "ובידיהם נופלות הנפשות הקטנות והתמימות והם שליטים תקיפים לעשות בהן כרצונם!"³⁰ הוא מציג במכתביו את חוסר ההבנה של ההורים, לדעתו, כלפי תכונותיהם הטבעיות של הילדים. במילים חריפות הוא מזהיר מפני קלקולה של תקופת הילדות שאמורה להיות מאושרת ומפני חינוך ההולך נגד הטבע. ההורים, ולעיתים גם המורים, מעמיסים על הילד ידיעות שאינן מתאימות לגילו "ודעתם לא תתקרר עד שיצליחו לפתח את הפרח הקטן קודם זמנו ולשנות לו סדר-בראשית, שיהא נראה ממש כגדול לכל דבר."³¹

החינוך של האדם השלם לפי רבניצקי משלב בין רעיונות שנחשבו לאמיתות מדעיות בעידן של ראשית הפסיכולוגיה המודרנית, ערכים אוניברסליים הנשענים על הפדגוגיה והפילוסופיה

²⁸ Ann Dally, *Inventing Motherhood, The Consequences of an Ideal*, New York: Schocken Books, 1983, chap. 4.

²⁹ ראו:

Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Germany, 1800-1914*, N.J.: Rutgers University Press, 1991, chap. 1.

³⁰ יהושע חנא רבניצקי, **מכתבים לבת ישראל**, תל-אביב: דפוס "הפועל הצעיר", מהדורה שנייה, תרפ"ג, מכתב ראשון, עמ' 6.

³¹ רבניצקי, שם, מכתב רביעי, עמ' 20.

המערביים של תנועות הנאורות והרומנטיקה וערכים ייחודיים לחברה היהודית. לפיכך, משימתה של האם היהודייה מורכבת מזו של כל שאר האימהות; עליה לשלב בין ערכי ההשכלה המערבית לערכי היהדות והלאומיות, וזו מטרה המחייבת מאמץ מיוחד. החינוך הביתי אינו עניין פרטי בלבד אלא מהווה גם משימה חברתית-לאומית שמטרתה לחבר את הדור הצעיר לערכי הלאומיות. להורים, ובמיוחד לאימהות, תפקיד חברתי שיש לו תרומה משמעותית להתפתחותה של התנועה הלאומית. רבניצקי מסיים את מכתביו בפנייה אל האם להמשיך ללמוד ולהכשיר עצמה לתפקידה: "**התחנכי** והשתלמי בעצמך בתורת החנוך על מנת **לחנוך** את בנך כהלכה ולגדלו ל'אדם ויהודי שלם ומתוקן' – לטוב לו ולך כל הימים!"³²

מתחים ומחלוקות

מחקרים מצביעים על כך שהקונפליקט בין הורים למערכת החינוך הוא אינהרנטי ונובע מגורמים בסיסיים כמו מעורבות רגשית גבוהה של ההורים והמורים, השקפות חינוכיות שונות וחוויות קודמות שהיו להורה במסגרות החינוכיות שלו עצמו. נוסף על כך, מבחינת ההורה הילד שלהם הוא האחד הזקוק להגנה מפני המערכת שאינה מעריכה אותו במידה מספקת.³³ מאבקי כוח ומתחים בין הורים, מורים ומנהלים יכולים לנבוע מפערים ביניהם ביחס למידה שבה יש להורים הזכות להתערב במדיניות בית הספר ובאופן שבו היא מיושמת וממחלוקות לגבי הגישה הפדגוגית של הצוות החינוכי.³⁴

כתיבה של המחנכים בראשית היישוב בארץ מחזקים את טענת החוקרים ומגלים שגם לפני יותר ממאה שנים היה מתח בין הורים למורים. תסכול הנובע ממתחים בינאישיים שמביע דוד יודילוביץ, מנהל בית הספר העברי בראשון-לציון, כשנתיים לאחר הקמתו בשנת 1897, מצביע על חוסר האמון שהיה להורים במורים. יודילוביץ מספר על אירועים שבהם הייתה מעורבות שלילית של הורים, המעידה בעיניו על החינוך הרע שהם נותנים לילדיהם. אבות משמיצים את

³² רבניצקי, **מכתבים לבת ישראל**, מכתב עשירי, שם, עמ' 70, (ההדגשה במקור).

³³ לדיון בנושא ראו: בלהה נוי, **של מי הילד הזה? יחסי הורים עם בתי הספר של ילדיהם**, תל-אביב, מכון מופ"ת, 2014.

³⁴ ראו: אודרי אדירקח וקרן סנדק, "מעמדן של הנהגות הורים בבית הספר", בתוך יצחק גילת ועידית טבק (עורכים), **מבטים מצטלבים, שותפות חינוכית בין הורים לבין צוותי חינוך**, תל-אביב: רסלינג, 2022, עמ' 23-20.

בית הספר ומזיקים לשמו של המוסד ולעבודתם החינוכית של המורים: "לפני הילדים ידברו כל מיני דברי קריטיק על בית הספר ובייחוד על המורים." הילדים באים ללמוד "בפנים חמוצים על המורה. ולכל תנועה של המורה, כבר מוכן בפי התלמיד משפט של ביקורת ולעג, שהביא מבית אבות אבותיו. והדבר הזה הוא **היותר מזיק** לפעולות המורה על הילד.³⁵ יודילוביץ מציג מקרים של הורים שהאשימו את בית הספר בכישלון של ילדיהם, ובתפיסתם ובהתנהגותם השגויות פגעו באפשרות שהילדים יצליחו. כך לדוגמה, אביה של תלמידה שלא הבינה דבר בעברית ובחשבון, הוציאה מבית הספר, לקח לה מורים פרטיים ושלח אותה ללמוד בבית הספר ביפו. אלא שהיא הייתה כבר גדולה מדי לכיתה שהתאימה לרמת ידיעותיה ולכן חזרה הביתה. "ואמה מקללת את 'בית הספר הנשחת' בקללות של מות מדי יום ביומו, לעיני כל בניה ובנותיה."³⁶ תלמיד אחר הירבה להיעדר מבית הספר והגיע רק ארבעה או חמישה ימים בחודש. כשאמר המורה לאם שעדיף שלא ילך לבית הספר בכלל ענתה "ומדוע יש במורי בית הספר **משוא פנים**? לילדים אחרים נתתם מתנות אחרי הבחינה, ולבני לא נתתם אף כי הוא שווה יותר מכולם." דברי ההסבר של המורה לא הועילו. יודילוביץ אומר כי יש מאות משלים כאלו המראים שהורים אשמים בכך שילדיהם יצאו "**לא שלמים**" מבית הספר "והמשלים האלה מצד הלא-טובים פועל לרעה גם על הטובים ועל כל מהלך החינוך בבית הספר ומחוצה לו."³⁷

מתוך הדברים של יודילוביץ נראה כי הרקע למחלוקות בין בית הספר להורים שהתלוננו נובע מחוסר ההצלחה של הילדים בלימודים. אולם, מחלוקות בין הורים למורים נבעו לא רק ממתחים בינאישיים אלא גם מפערים אידאולוגיים ומטרות חינוכיות מנוגדות; הורים חרדים ושומרי מסורת דרשו לימודי קודש ודחו "לימודים זרים", והביעו התנגדות לשיעורים ששולבו בבתי הספר החדשים, כגון התעמלות, הצגות וטיוילים. לעומתם, היו הורים שהשקפת עולמם חילונית שרצו לחזק את לימודי החול ואת לימודי השפות הזרות כדי שבעתיד יוכלו לשלוח את ילדיהם ללימודים גבוהים באירופה – בניגוד למטרתם של חלק מהמורים הלאומיים – להשאיר את הבוגרים בארץ כדי שיתרמו להתפתחותה של החברה החדשה.

³⁵ דברי יודילוביץ לקוחים מתוך האוסף שלו, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), A192/910, ג'. (ההדגשה במקור).

³⁶ שם, ט'.

³⁷ שם. ההדגשה במקור.

המתח האידאולוגי בא לידי ביטוי בדבריו של מרדכי לובמן, שהדגיש כי המורים הם הקובעים את הסדרים בבתי הספר החדשים שהם מקימים "ואם יצמאון בני אדם אשר העניין זר להם ויערערו על סידורנו אלה, לא נוכל לשים לב אליהם ולשיחותיהם, לא מהם ולא מהמונם".³⁸ גם יהודה גרזובסקי, מורה ממיסדי בית הספר לבנות ביפו שהשתתף באספות המורים קבע כי ההורים אינם יכולים לערער על הערכים הלאומיים שכן על המורה ללמד "על לאימות, על חבה לארץ מולדת, אהבה לעם והלשון אשר על המורה החובה ללמדן, להכניסן בלב תלמידיו גם בלא רשות ההורים, ואין כל צורך לשאול דעתם על זה כאשר אין למורה לשאול את ההורים אם ילמדו לבנם או לבתם כי אסור לגנוב ולשקר".³⁹

גישה דומה הוצגה בדיון במועצת הגננות בשנת תרע"ד (1914); הגננת פרחא כרמי אמרה כי "אומנם מזיקה לפעמים השפעת הבית, ובכל זאת אין למחנך לשים לב ביותר לדבר הזה; עליו להסיח דעתו מהשקפת ההורים ולפנות את כל ליבו לעבודה".⁴⁰

חוסר האמון והחשש מהתערבות הורים בבתי הספר הובילו לפתרונות קיצוניים כמו הצעתו של ישראל בלקינד, שהקים את בית הספר קריית ספר, שקלט חלק מילדי פרעות קישינב, לנתק את הילדים מהוריהם ולהפוך את בית הספר למוסד פנימייתי. כך יוכלו המורים להטמיע בילדים את הערכים הלאומיים ואת השימוש בשפה העברית בלבד. עם זאת, בלקינד הכיר בחשיבות החום והאהבה שבחיי משפחה מבחינת הילדים, ומשום כך טען כי המורים יכולים וצריכים ליצור לתלמידים תנאי חיים בבית הספר הדומים לחיי משפחה נעימים.⁴¹

היו מורים שלא ראו בחיוב את האפשרות כי הערכים שהם מנחילים לתלמידיהם ירחיקו אותם מהוריהם. אליהו ספיר, שהיה מורה במושבה פתח-תקווה, התייחס לכך באספת היסוד של הסתדרות המורים שהתקיימה בזיכרון-יעקב בשנת 1903. לדבריו, "על המורה להשתדל שדרכיו לא יהיו מתנגדים לדרכי אבות התלמידים לבל הסב בזה סתירה בלב התלמידים ושנאה להורים".⁴² המחנך זאב כרמי מספר בזיכרונותיו כי כשהגיע יחד עם אשתו, פרחא, ללמד

³⁸ "זיכרון דברי האספה הרביעית", בתוך שלמה כרמי, **תלמים ראשונים בחינוך העברי**, עמ' 83.

³⁹ "זיכרון דברי האספה הששית", שם, עמ' 110. (ההדגשה והניקוד במקור).

⁴⁰ מועצת הגננות, דו"ח האספה הכללית השמינית, בתוך **החנוך**, כסלו-אדר תרע"ד, עמ' ל"ב.

⁴¹ צבי תרשיש, "ישראל בלקינד ו'קריית ספר', פרק בתולדות החינוך העברי בארץ-ישראל", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, 1984, עמ' 70-71.

⁴² מתוך: פרטיכל "אספת-היסוד בזיכרון-יעקב בשנת תרס"ג", בתוך דוד קמחי (עורך), **ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח**, ירושלים: הסתדרות המורים בישראל, תרפ"ט, עמ' 387.

במושבה יבנאל הם התלבטו בשאלה איך לדבר עם הילדים על שאלות אידיאולוגיות. הילדים רצו לדבר על נושאים שהעסיקו אותם, במיוחד על עבודה עברית ושמירה יהודית, שהיו עליהם ויכוחים בקרב המשפחות; המורים דיברו איתם גם על הקשיים שהוריהם עברו בעלייה ובהתיישבות בארץ, "שללנו את התרברבות הילדים כלפי הוריהם. טענו כי אין לכם זכות לבטל את הוריהם ומעשיהם".⁴³ לדבריו, ההורים טענו "שאני גוזל מהם את ילדיהם ומקומם אותם נגדם" ותשובתו הייתה כי למרות הערכים השונים הוא אינו מפחית את ערכם בעיני הילדים.⁴⁴ לכרמי, כמו למורים חדשים אחרים, לא היה ספק שהערכים שהוא מחזיק בהם הם הנכונים וכי עליו להנחיל אותם לתלמידיו, אך עם זאת, הוא חשב כי יש לשתף פעולה עם ההורים ולחנך את הילדים לכבד אותם. משום כך המסר לילדים היה כי עליהם לאמץ ערכים אחרים משל הוריהם, אך לעשות זאת בלי לזלזל בהם.

את המורכבות והדילמה הערכית ואת המתח הקיים בין הבית וההורים לבין בית הספר היטיב לאפיין חיים הררי, מחנך בגימנסיה הרצליה. לדבריו יש פער בין עולם הבית וההורים לבין הערכים שמקנה בית הספר: "הילד העברי נמצא תמיד בין שני עולמות נפרדים ושונים זה מזה, בין בית הספר ובין הבית, בין המורים ובין ההורים, בין שתי שפות, בין שני חינוכים".⁴⁵ להררי היה ברור כי תפקידם של המורים בחינוך הילדים לאהבת השפה העברית ולערכים לאומיים אחרים הוא המשמעותי ביותר, אך הוא אינו מבטל את מקומם החשוב של ההורים. להורים יש השפעה רבה בתחומים שונים, כמו לדוגמה, בפיתוח אהבת הקריאה של ילדיהם: "כי אב משכיל ואם מבינה יכולים לעשות בזה עוד הרבה יותר מהמורה, הם מכירים את ילדם וידעו לתפוס את כל הרגעים החשובים בהתפתחותו ובהתבגרותו, הם יבינו לכוון השעה, להמציא הספר הנחוץ לכל גיל, לכל תקופה בחייו".⁴⁶

⁴³ זאב כרמי, **מחנך ודרכו, זיכרונות**, המחלקה לחינוך ולתרבות של עיריית חיפה, תשכ"ה, עמ' 151.

⁴⁴ שם, עמ' 152.

⁴⁵ חיים הררי "הקריאה בבית הספר ובבית", בתוך יהודית הררי (עורכת), **כתבי חיים הררי**, תל-אביב: מסדה,

תש"ב, עמ' 148.

⁴⁶ שם, עמ' 155.

חשיבותם של השיתוף והמעורבות של ההורים בבתי הספר

לצד המתחים הבינאישיים והמחלוקות האידאולוגיות היו מחנכים שפרסמו מאמרים שבהם דנו בשאלה: כיצד ראוי לשתף את ההורים? נראה כי הם חיפשו את השיטה "שעל פיה נמשוך אחרינו את ההורים לפעל ולעבד לטובת חינוך הדור הבא ואז נשכיל ונצליח הצלחה גמורה".⁴⁷ מחנכים חדשים אלו הכירו כבר באותה התקופה ביתרונות, העולים גם מתוך מחקרים עכשוויים, שבשיתוף הפעולה ובתרומתו הן למימוניות של ההורים בגידול ילדיהם הן למהלך הלימודים ולאווירה בבית הספר, ובמיוחד לתרומתו של שיתוף הפעולה להצלחת התלמידים בהווה ובעתיד.⁴⁸

אחת הגישות שתמכה בשיתוף ההורים התבססה על ההכרה כי זהו נושא שדנים בו פדגוגים ואנשי חינוך בעולם. לדברי אריה אילן, מורה בבית הספר תחכמוני בירושלים, שאלת היחסים בין בית הספר לבית היא נושא אוניברסלי. במאמר שכתב הוא מעביר ביקורת על הריחוק בין בית הספר להורים וטוען כי:

יצירת קשר בין הבית ובית הספר תביעה ישנה היא שהודו בה מזמן להלכה. אולם למעשה לא נעשה עד עכשיו מאומה או מעט מאד בארצות השונות ליצירת קשר זה. הבית ובית הספר שתי מלכיות הן שאינן נוגעות זו בזו. החנוך גדל בשני עולמות מיוחדים: עולם בית הספר ועולם הבית, ואם במקרה אין ניגודים ביניהם הרי זרים הם זה לזה, והחנוך מתפתח על ידי פעולת שתי הרשויות השונות לשני 'מגדלי' זה של בית הספר וזה של הבית.

לדברי אילן השיתוף בין המחנכים להורים "לא בא רק למניעת השניות בנפש הילד הגדל בשני עולמות: שתוף זה נחוץ בעיקר בשביל פתוח כוחותיו הגופניים והנפשיים של הילד". הוא מדגיש כי הגישות הפדגוגיות החדשות המכירות בזכויות הילד ודוגלות בחינוך אישי על פי נטיותיו מחייבות "עבודה משתפת, הכרה והבנה הדדית של ההורים והמורים".⁴⁹

⁴⁷ מ' בן יעקב, "על היחס שבין ההורים וביה"ס", החנוך, שנה רביעית, כסלו-אדר תרע"ד, עמ' 186.
⁴⁸ ג'ויס ל' אפסטיין, "לטפל בילדים של כולנו: שותפויות בין בית הספר, המשפחה והקהילה", בתוך נעמי מנדל-לוי, (עורכת), שותפים, על יחסי הורים-בית-הספר, תל-אביב: מטח, 2017, עמ' 18-19.
⁴⁹ אריה אילן, "ביקור ההורים בבית הספר", החנוך, שנה חמישית, תרפ"א, עמ' 368.

נקודת המוצא של גישה זו היא טובת הילדים והעמדתם במרכז. אילן מציין כי יש דרכים שונות לחבר בין הבית לבית הספר אולם הוא מתמקד באחת מהן – ביקור ההורים בבתי הספר. הוא מדגיש כי זו הדרך הטובה ביותר ליצור ביניהם גשר "משום שעל ידי כך נוצר בסיס להסתכלות משתפת של ההורים והמורה להכרת הילד, ועל יסוד הסתכלותם זו תסתדר גם עבודתם המשתפת לתקון הילד".⁵⁰ לדבריו השיטה הזו דורשת מהמורה ידיעה והבנה של תורת הנפש של הילד שאותה יהיה עליו להסביר להורים "בסגנון פופולרי". ביקורים אלו יגלו להורים תכונות של בנם או בתם, שאליהן הם לא היו מודעים, ויתרמו לכך שהמורה וההורה יוכלו לשתף פעולה ולהשפיע יחד על החינוך שילדם מקבל. בסיום המאמר הוא מעלה את הקשיים הכרוכים בהזמנת ההורים לבתי הספר בארץ, שכן האבות כאן נמצאים בעבודה ורוב האימהות עסוקות בעבודות הבית והן עדיין לא שולטות בעברית. אולם לדבריו, בינתיים אפשר להנהיג ימי הורים או שבוע שבו ההורים והמורים ישתפו פעולה ויעבדו "שכם אחד לחינוך הדור הבא".⁵¹

גם המורה יצחק יעקבי, שלימד בגימנסיה העברית בירושלים ולאחר מלחמת העולם הראשונה בבית הספר לבנות בעיר העתיקה, פרסם דברים בזכות מפגשי מורים-הורים. לדבריו, צריכים להיות מפגשים עם ההורים כל חצי שנה שבהם בית הספר מתארגן להציג את הנעשה בו בצורה מסודרת. כך למשל "אולם בית הספר צריך להיות מקושט ומפואר על ידי התלמידים עצמם", צריכה להיות תערוכה שתציג את עבודות התלמידים ואם אפשר התלמידים יעלו גם הצגה. לדבריו התועלת באספות אלו היא שהן "יכולות לקשר את ההורים אל בית הספר ולעניין אותם שיהיו דורשים את טובתו".⁵²

היבטים מעשיים בשיתוף הורים בעשייה החינוכית

ההכרה בחשיבות ובתועלת שבשיתוף הורים בחינוך של ילדיהם מובילה לשאלה: כיצד, באופן מעשי, אפשר ורצוי לערב אותם? בנושא זה יש להבחין בין מעורבות הורים אישית, כזו שבה כל הורה מתמקד בילד, לבין מעורבות הורים קולקטיבית, הנוגעת להשתתפותם בעיצוב

⁵⁰ שם.

⁵¹ שם, עמ' 370.

⁵² יצחק יעקבי, "אספות הורים", שם, עמ' 69.

התהליכים החינוכיים בבית הספר.⁵³ השאלה מהו שיתוף וכיצד הוא אמור לבוא לידי ביטוי מעשי במעורבות ההורים בבתי הספר עולה כיום במחקרים העוסקים בנושא ועלתה גם בדיונים שהתקיימו בתוך בתי הספר.⁵⁴ יחד עם ההבנה שבחשיבות שיתוף הפעולה יש גם חשש מפני התערבות הורים מוגזמת. ההתחזקות של מעורבותם של ההורים בחינוך ילדיהם וחוסר הבהירות לגבי ההבדל בין התערבות למעורבות ושיתוף פעולה, יוצרים דואליות ביחס לנושא בקרב מנהלים ומורים. הם מודעים לתרומה שיש לשיתוף הורים בחיי בית הספר אך גם מרגישים שיש בהתערבות של הורים איום על מעמדם המקצועי ועל השיקולים החינוכיים שלהם. משום כך, לעיתים, במקום להגיע לשיתוף פעולה, הפער בין ההורים למורים מתרחב.⁵⁵ חששות דומים, לצד ההבנה כי יש חשיבות בשיתוף ההורים, עלו בקרב אנשי החינוך גם בתקופה שבה המאמר מתמקד. כך למשל, הצעתו של חיים זוטא, בישיבת מורים בשנת 1904 בבית הספר לבנות ביפו, לקבוע חודש שבו יוזמנו הורים לראות את דרך הלימוד בכיתות, עוררה התנגדות ולא התקבלה. ישעיהו פרס, שלימד שם בתקופה זו, טען כי התלמידים יחשבו שההורים באים לבדוק את המורים וזה יגרום להם לזלזל בהם. גם מורים אחרים טענו כי "רוב ההורים אינם מבינים בפדגוגיה והביקורת שלהם תביא קללה במקום ברכה."⁵⁶

הטענה כי יש לשותף הורים הועלתה כעבור שנים מספר על ידי ישעיהו פרס עצמו כאשר היה מנהלו של בית הספר למל בירושלים; בישיבת מורי בית הספר בשנת 1911, הוא הציע לקיים נשפי משפחה, שיציגו בפני ההורים את בית הספר ותהיה בהם גם שיחה פרטנית עם כל הורה. בהתאם להצעתו בנשפים אלו אחד המורים ירצה על "ערך בית הספר והחינוך בבית הספר ובבית", אחר כך יהיו שירים והצגה קצרה "ובשעת ההפסקות יבואו המורים בדברים עם ההורים על דבר חינוך בניהם."⁵⁷ פרס הסביר כי היכרות עם ההורים תישא רווח גדול להורים וגם למורים, "כי הלא אנחנו רוצים שההורים ידעו שהמורים מתעניינים בתלמידים וחפצים לדעת ולהכיר את מצבם בבית ואז יבואו הורים בעצמם אל בית הספר לבוא בדברים עם מורי

⁵³ ראו: רקח וסנדק "מעמדן של הנהגות הורים בבית הספר", בתוך **מבטים מצטלבים**.

⁵⁴ לסקירת מחקרים בנושא ראו: נוי, **של מי הילד הזה?** שער ראשון.

⁵⁵ ראו: אודרי אדי-רקח, "בלי לערב הורים", **הד החינוך**, כרך צ', אוקטובר 2015, עמ' 82-83.

⁵⁶ פרוטוקולים משיבות ועד המורים בבית הספר לבנות ביפו, אב תרס"ד, אצ"מ, A39/3/1.

⁵⁷ ספר פרטיכל תרע"א-תרע"ד, אספות מורי ביה"ס למל, אספה ה', כ"ב סיון תרע"א, ארכיון העיר ירושלים.

בניהם.⁵⁸ המורה אליעזר רוקח הביע חשש כי ההורים יראו בהרצאות המורים הוראות שניתנות להם ולכן לא ירצו לבוא יותר, אך תשובתו של פרס הייתה שההורים, שהם "מהמון העם", ישמחו לראות שהם מחנכים את בניהם להיות "לאנשים מועילים". המורים החליטו לקבל את הרעיון וקבעו מועד לקיום הנשף הראשון.

פרס שינה את דעתו בשאלת מעורבות ההורים בחיי בית הספר; נראה כי במשך השנים שעברו הוא רכש ביטחון רב יותר במעמדו כאיש חינוך. כמו כן, אפשר להניח כי השינוי נבע מההבדל בין אוכלוסיית התלמידים וההורים בבית הספר למל בירושלים, שהיה תחת חסות החברה הפילנתרופית הגרמנית "עזרה", לבין בית הספר ביפו. ההורים, בני היישוב החדש בעיר, היו מעורבים בנעשה בבתי הספר שהם עצמם הקימו, ועסקו בשאלות חינוכיות-אידאולוגיות הנוגעות לחינוך ילדיהם. ייתכן שמשום כך המורים שם הרגישו שההורים מהווים איום על מעמדם ושהתערבותם פוגעת בתהליך החינוכי.

היו מחנכים מבני היישוב החדש שראו דווקא בשיתוף פעולה בין ההורים לבית הספר דרך לקרב אותם לערכים שהיו חשובים להם. מנהל בית הספר במושבה ראש-פינה, שמחה ולקומיץ, סיפר כי המורים ארגנו חגיגות לאומיות שאליהן הוזמנו ההורים. המטרות של החגיגות היו בין היתר "לעודד את רוח הבנים והאבות בתקוותנו הלאומית", וגם "לקרב את האבות אל בית הספר ולחבבו עליהם."⁵⁹ שיתוף ההורים היווה בעיני ולקומיץ דרך לחיזוק האידאולוגיה הלאומית שהיוותה בעיניו מטרה חינוכית מרכזית. בניגוד למחנכים שחששו מהשפעה שלילית של ההורים על הערכים הלאומיים, על פי גישתו מטרת שיתוף ההורים הייתה להשיג את תמיכתם באידאולוגיה של בית הספר.⁶⁰

ועדי הורים היו אמצעי נוסף לקשר בין ההורים לבית הספר. ההצעה להקים ועד הורים התקבלה לאחר דיון ארוך שהתקיים בקיץ 1904 בישיבת מורי בית הספר לבנות ביפו. מנהלת בית הספר, רוזה יפה, אמרה כי יש למורים מספיק אדונים ואינם צריכים גם את ההורים "כעוד

⁵⁸ שם, אספה ו', תמוז תרע"א.

⁵⁹ שמחה ולקומיץ, "הרצאה", בתוך: יצחק לוי ריקליס, (עורך), המורה – לזכר ש"ח וילקומיץ, ירושלים: הסתדרות המורים בישראל, תשי"ט, עמ' 178.

⁶⁰ ראו:

Gill Crozier, "Parents and schools: Partnership or surveillance?" *Journal of Education Policy*, 1998, 13:1, 125-136, <https://doi.org/10.1080/0268093980130108>

אדונים על ראשינו" וביטאה בכך את החשש מפני מעורבות יתר של הורים. למרות התנגדותה, עמדתם של רוב המורים הייתה כי יש חשיבות לשותפות בינם לבין ההורים. מרדכי קרישבסקי, שעמד להחליף את יפה כמנהל בית הספר, תמך בהקמת ועד וטען כי ההורים חושבים שהמורים לא ממלאים את חובתם והמורים חושבים שההורים אינם מעריכים את עבודתם, ונמצא "שכולנו חוטאים בזלזול הורים ומורים." קרישבסקי הוסיף כי חשוב שהמורה יתקרב להורים ויכיר את הסביבה שבה גרות תלמידותיו. היכרות זו "תרבה השפעתו הטובה", ותעזור לו "למצוא את האמצעים הרוחניים השונים לפעול עליהן."⁶¹ נראה כי עיקר תפקידו של ועד ההורים שהוקם בסופו של הדיון היה סיוע כלכלי לבית הספר. בפרוטוקולים של ישיבות מורים משנים מאוחרות יותר לא מוזכר שיתוף פעולה עם הוועד ואפשר ללמוד מכך כי המורים ייחסו חשיבות מועטה להורים ולהשפעתם.⁶²

תמונה אחרת עולה מתייעוד הקשר בין המורים לוועדי הורים במושבות, שבהן התקיימו דיונים משותפים. ועד ההורים במושבה רחובות תפס מקום מרכזי בחיי בית הספר, וההורים היו שותפים לקביעת התקנות ותוכניות הלימודים. בבית הספר בראשון-לציון היה ועד הורים והתקיימו אסיפות משותפות של הורים ומורים, שבהן דנו בשאלות הקשורות לסדרים בבית הספר וגם בנושאים פדגוגיים. כך למשל, בחודש מאי 1904 התאספו כל מורי בית הספר וכמה הורים בביתו של ראש ועד ההורים, מר מאירוביץ', כדי לדון "בשאלות רוחניות בנוגע לבית הספר."⁶³

ועדי ההורים שימשו גם ערוץ לתלונות של הורים על בית הספר ועל מוריו. כך כתב אחד האבות לוועד בית הספר בראשון-לציון בתלונה על אחד המורים כי הוא "הולך ומאבד את שפיות דעתו וילדינו סובלים חינם. ואני מבקש את הוועד המכובד לקיים בדיקה בעניין מפני שיכול להיות חס וחלילה סקנדל גדול ביותר."⁶⁴ היו הורים שאף דרשו לפטר מורים, כפי שמעיד מכתבו של אליעזר פפר להנהלת בית הספר לנגינה שולמית ביפו, שבו למדה בתו, לוועד הפדגוגי ולמפקח.

⁶¹ פרוטוקולים מישיבות ועד המורים בבית הספר לבנות ביפו, ישיבה שישית, אב תרס"ד, אצ"מ, A39/3/1.
⁶² יהודית שטיינמן, "עיצוב דמותו של הילד העברי החדש כחלק מתכנון תרבות בארץ-ישראל", עבודת מחקר לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2002, עמ' 57.

⁶³ ארכיון ראשון-לציון, פרוטוקולים של ביה"ס 1903-1904, תיק חו-1/13(4), מסמך 146.

⁶⁴ ארכיון ראשון-לציון, פרוטוקולים של ביה"ס תיק חו-1/13, מסמך 58, אב, תרס"ה (אוגוסט, 1905).

פפר כותב כי המורה, מר שליט, ירק בפניה של בתו בעקבות תלונתה כי נכח בהצגה ביידיש, בניגוד להחלטה להחרים אירועים שאינם בשפה העברית. פפר לא רק תובע את עלבונה של בתו, אלא גם מתייחס לכישוריו הפדגוגיים של המורה ומציין כי ההפסד לבית הספר מפיטוריו באמצע השנה "אינו ולא כלום" ואף "יכולתי להביא דרישה כזו חתומה בידי רבים מההורים."⁶⁵ הנהלת בית הספר קיבלה את דרישתו ופיטרה את המורה, אך גם דרשה שהתלמידה תתנצל בפני המנהל.

דוגמה נוספת להתערבות הורים היא מחאתה של נחמה פוחצ'בסקי בפני הוועד בראשון-לציון על פיטוריו של המורה יהודה מטמן-כהן, שלימד במושבה במשך שנה יחד עם אשתו, פניה, ודרישותיו להמשך עבודתו ולהקמת גימנסיה עברית במושבה לא התקבלו. לדעתה של פוחצ'בסקי הוא השפיע לטובה על הילדים, שכן "פעולתו על הילדים מראה נפלאות" וכי "חינוך הבנים מהווה תנאי עיקרי בחייהם ולכן חשוב לשמור על מטמן."⁶⁶ פנייתה של פוחצ'בסקי לא נענתה והזוג מטמן עבר ליפו וייסד את הגימנסיה הרצליה.

פניות מסוג זה של הורים, שכללו חוות דעת, חיובית או שלילית, על כישוריהם הפדגוגיים של המורים ותרומתם לילדיהם מעידות על התערבותם הישירה בנעשה בבתי הספר. עם זאת, עולה מפניות אלו החשיבות שההורים מייחסים לחינוך הבית ספרי וליכולת ההשפעה שיש למורים על ילדיהם.

דיווחים ותעודות

אמצעי נוסף לשיתוף הורים, המצביע על גישתם החינוכית של המחנכים, היו הדיווחים בתעודות ובמכתבים על הישגיהם הלימודיים של הילדים ועל התנהגותם. בדרך כלל, בדומה למקובל בבתי ספר רבים כיום, חילקו תעודות לתלמידים אחת לשליש וההורים נדרשו לחתום על תעודות אלו, אלא שהיו בתי ספר שבהם הדיווחים ניתנו לעיתים קרובות יותר. בבית הספר במושבה ראשון-לציון בראשית דרכו, המורים היו נותנים להורים דיווח שבועי בכתב על ילדיהם. הדיווח כלל ציונים על הלימודים והערות על התנהגות והתמדה. באחת התעודות נכתב: "על

⁶⁵ אצ"מ, S 2/ 785, סיון תרע"ד.

⁶⁶ ארכיון ראשון-לציון, פרוטוקולים של בית הספר, מסמך 57.

אביו לעזור לנו מעט בהשגחה על בנו.⁶⁷ אחד האבות כתב למנהל בית הספר בראשון-לציון, דוד יודילוביץ, כי כשראה את גיליון הציונים של בנו נתן לו מכות. הוא התנצל על כך שמתוך כעס השליך את מחברת הציונים והיא נקרעה, וסיפר כי בנו אמר לו שעכשיו ציוניו השתפרו ולכן המכות הן "על החשבון ביני ובינו", והוא מבקש גיליון ציונים חדש.⁶⁸

בארכיון דוד יודילוביץ יש התכתבויות בין ההורים לבית הספר בראשון-לציון בנושא שחרור הילדים כדי לעזור להם, לפעמים לתקופות של כמה שבועות, שכן במושבות היה מקובל שהילדים עוזרים להוריהם בעבודות בשדה בתקופות הבווערות, לעיתים קרובות על חשבון הלימודים. על אחד התלמידים נכתב בתעודה שהוא נעדר ומאחר, ואם לא יחתיים את אביו על הגיליונות ייענש. אביו חתם ואף הסביר כי "חסר גם בגלל הבצירה";⁶⁹ אחת האימהות הסבירה כי בתה הייתה חסרה "בגלל המשי"; אב אחר ביקש לתת לבנו לצאת "כי נחוץ לעבודה" ופתק נוסף אינו מספק הסבר ברור ונכתב בו רק: "בתי לא יכלה לבוא יען כי לא היה לה זמן."⁷⁰ ריבוי הפתקים ותגובות המורים מעידים כי הייתה הקפדה על אחריותם של ההורים לנוכחות ילדיהם בבית הספר. לעיתים הבקשות עוררו מחלוקות, כמו כאשר יודילוביץ כתב על אחד הפתקים של אב שביקש לשחרר את בנו כדי שייסע עם משפחתו לגדרה:

כתבנו לו שאי אפשר שבנו ילך והזהרנוהו: א) לא יעבור למחלקה אחרת
 ב) לא יזכה בזכות הבחינה. והוא גם לא בא בעצמו לרגע לדבר בעניין זה
 ולהתפשר עם המורים, איך לעשות שלא יצא נפסד. וילך עם הילד כפונה

עורף לבית הספר.⁷¹

למרות הדוגמה הזו, נראה כי בדרך כלל ההורים התייחסו לדיווחי המורים ברצינות, הגיבו על הערותיהם בנוגע ללימודים ולהתנהגות ילדיהם ודיווחו להם על הסיבות להיעדרויות. מצד

⁶⁷ ארכיון ראשון-לציון, גיליון השבוע לתלמיד בנימין גיסין.

⁶⁸ שם, שם.

⁶⁹ אצ"מ 192/912, A, תרנ"ג (1893).

⁷⁰ שם.

⁷¹ שם.

המחנכים נראה כי הקשר הזה עם ההורים מעיד על כך שהם ייחסו חשיבות לשיתוף הפעולה איתם וליכולת ההשפעה החיובית שהייתה להם על ילדיהם.

סיכום ודין

מעורבות או התערבות? שותפים או מכשול? איך מאזנים את המשולש הורים-מורים-תלמידים? התשובות לשאלות אלו נראות כיום מורכבות במיוחד לנוכח הירידה באמון של החברה במערכת החינוך בעידן הפוסטמודרני והיחלשות הסמכות של מבוגרים, של הורים ושל מורים. אחת הטענות היא שבעבר ההורים תמכו במורים ואילו כיום "התלמידים תמיד צודקים" וההורים מגבים את ילדיהם בפני המורות והמורים והמערכת החינוכית.⁷²

מערכת היחסים בין הורים לבתי הספר דינמית ומושפעת מתהליכים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים. אלא שמבט אל מערכת היחסים בין הורים לצוותי חינוך מגלה כי כמו היום, גם בעבר היא הייתה מורכבת והושפעה מעמדות ומתהליכים חברתיים. מתוך העדויות השונות, המאמרים, הפרוטוקולים של ישיבות המורים וההתכתבויות עם ההורים מתקבלת תמונה המצביעה על ההתלבטות שהייתה למורים בשאלת מעורבותם של הורי תלמידיהם בתהליך החינוכי. המורים לא תמיד זכו לגיבוי מצד ההורים והיחס שלהם למעורבות של ההורים היה אמביוולנטי.

כמו בנושאים פדגוגיים אחרים גם שיח המחנכים "החדשים" בשאלת הקשר עם ההורים משלב בין תפיסות אוניברסליות לבין מטרות וגישות לאומיות.⁷³ רבים מהמורים הושפעו מתיאוריות פדגוגיות ופסיכולוגיות אוניברסליות, שהיו חדשות בתקופתם, והם שאפו ליישם אותם בבתי הספר העבריים בארץ. בין היתר, הם תמכו בתפיסות פדגוגיות שהדגישו את מקומם

⁷² נוי, של מי הילד הזה?

⁷³ לנושא זה ראו:

Nava Dekel & Ruth Kark, "Universal values in childhood concepts and education in the 'New Yishuv', 1882–1914", *Israel Affairs*, Volume 25, 2019, pp. 85-101.

המשמעותי של הורים בחינוך ילדיהם והתייחסו בחיוב למעורבות ולשיתוף שלהם בחיי בית הספר.

עם זאת, מטרתם הלאומית של המחנכים "החדשים" הובילה לעמדות שונות ביחס לשיתוף ההורים. היו שחששו מהשפעתם השלילית של ההורים, במיוחד המסורתיים, ושאפו להרחיק אותם מבתי הספר. מחנכים אחרים, דווקא מתוך מודעות לפערים האידיאולוגיים בינם לבין ההורים והחשש שעמדותיהם החינוכיות והשפעתם על התלמידים יובילו לקרע בין הצעירים להוריהם, רצו להגיע לפשרה שתאפשר שיתוף פעולה עם ההורים אך גם תיתן להם חופש לחנך על פי דרכם. למרות הפערים האידיאולוגיים, הם הבינו כי שיתוף פעולה, ולא הרחקה והדרה שלהם, יוביל לכך שההורים יהפכו לשותפים בתהליך של התחדשות החינוך העברי בארץ. בדרך הזו "לא יהיו ההורים והמורים כשתי גְּשִׁיטֹת נבדלות ורחוקות זו מזו לקרוע את נפש הילד. רק באחדות כוחותיהם של ההורים והמורים תלויה הצלחת החינוך השלם. ואת הצעד הראשון על דרך האחדות מְחַיֵּב לעשות המורה!"⁷⁴

מאמר זה מתמקד בשיח המחנכים בשאלת הקשר בין הורים לאנשי החינוך בראשית היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל. הוא פותח פתח למחקרי המשך אפשריים, כגון השוואה של הקשר בין הורים לאנשי חינוך בארץ לעומת ארצות אחרות בתקופת עלייתה של הלאומיות, או מחקר המשווה בין תקופות שונות בארץ – החל מראשית היישוב ועד ימינו. מתוך מחקרים אלו ואחרים בנושא, אפשר יהיה גם להגיע לתובנות בשאלה אם הקשר בין אנשי חינוך להורים בראשית ההתיישבות הציונית בארץ היה ייחודי למקום ולתקופה ואם או באיזו מידה הייתה למערכת היחסים שהתפתחה ביניהם השפעה על יחסי הורים ובתי ספר בארץ בהווה.

רשימת המקורות

אבישר, דוד, "ת"ת הספרדים לקראת ערכים חדשים", בתוך חנינא מזרחי (עורך), **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, ירושלים: המזרחי וועד העדה הספרדית, תש"י, עמ' 43-46.

⁷⁴ אברהם ברוך, "בית האב ובית הספר", **החנוך**, תרע"ב, חוברת ד', עמ' 252. הניקוד במקור.

אדירקח, אודרי, "בלי לערב הורים", **הד החינוך**, כרך צ', אוקטובר 2015.
אדירקח, אודרי וסנדק, קרן, "מעמדן של הנהגות הורים בבית הספר", בתוך יצחק גילת ועידית טבק (עורכים), **מבטים מצטלבים, שותפות חינוכית בין הורים לבין צוותי חינוך**, תל-אביב: רסלינג, 2022.

אויברך, פסח, "על משחקי הילדים", **החנוך – עיתון פדגוגי למורים ולהורים**, שנה ראשונה, תר"ע.

אילן, אריה, "בקור ההורים בבית הספר", **החנוך**, שנה חמישית, תרפ"א.
אלבוים-דרור, רחל, **החינוך העברי בארץ-ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו, כרך ראשון.

אלבוים-דרור, רחל, "להעפיל עם הסלע אל ראש ההר ולדרדר אותו בחזרה: ראשית ההיסטוריוגרפיה של החינוך בישראל", בתוך פנחס גינוסר (עורך), **עיונים בתקומת ישראל**, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון ואוניברסיטת בן-גוריון, כרך 9, 1999.
אלבז-לוביש, פרימה, "מחקר נרטיבי-ביוגרפי בחינוך ובהוראה", בתוך נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותני**, תל-אביב: מכון מופ"ת, 2016.
אפסטיין, ל' ג'ויס, "לטפל בילדים של כולנו: שותפויות בין בית הספר, המשפחה והקהילה", בתוך נעמי מנדל-לוי, (עורכת), **שותפים, על יחסי הורים-בית הספר**, תל-אביב: מטח, 2017.

בן יעקב, מ' "על היחס שבין ההורים וביה"ס", **החנוך**, שנה רביעית, כסלו-אדר תרע"ד.
ברוך, אברהם, "בית האב ובית הספר", **החנוך**, חוברת ד', תרע"ב.
ברובאכר, ס' ג'והן, **בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית**, תל-אביב: יחדיו, 1965.
דקל, נאוה, "תפיסות ילדות וחינוך בשיח החדש ביישוב היהודי בארץ-ישראל, 1882-1915".
עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009.
דקל, נאוה, **כך למדנו – מבטים אל ראשית החינוך העברי בארץ-ישראל**, חיפה: פרדס, 2025.

דרור, יובל, **כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני**, ירושלים: מאגנס, תשס"ח.

הררי, חיים, "הקריאה בבית הספר ובבית", בתוך יהודית הררי (עורכת), **כתבי חיים הררי**, תל-אביב: מסדה, תש"ב.

ולקומיץ, שמחה, "הרצאה", בתוך: יצחק לוי ריקליס, (עורך), **המורה – לזכר ש"ח וילקומיץ**, ירושלים: הסתדרות המורים בישראל, תשי"ט, עמ' 178.

יעקבי, יצחק, "אספות הורים", **החנוך**, שנה חמישית, תרפ"א.
כרמי, זאב, **מחנך ודרכו, זיכרונות**, המחלקה לחינוך ולתרבות של עיריית חיפה, תשכ"ה.

כרמי, שלמה, **תלמים ראשונים בחינוך העברי: אספת המורים העברים בארץ-ישראל ומקומה בתולדות החינוך – תרנ"ב-תרנ"ו**, ירושלים: ראובן מס, 1986.

לם, צבי, **במערבולת האידאולוגיות, יסודות החינוך במאה העשרים**, ירושלים: מאגנס, תשס"ב.

נוי, בלהה, **של מי הילד הזה? יחסי הורים עם בתי הספר של ילדיהם**, תל-אביב: מכון מופ"ת, 2014.

סטולר-ליס, שחלב, "כך אגדל תינוק ציוני, הבניית התינוק והאם הארץ ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים", בתוך **עיונים בתקומת ישראל**, (2003) כרך 13, עמ' 293-277.

סילמן, קדיש יהודה, "מימים ראשונים", בתוך ד' קמחי (עורך), **ספר היובל של הסתדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח**, ירושלים: הסתדרות המורים בישראל, תרפ"ט.

רבניצקי, יהושע חנא, **מכתבים לבת ישראל**, תל-אביב: הפועל הצעיר, מהדורה שנייה, תרפ"ג.
רייכל, נירית, **סיפורה של מערכת החינוך הישראלית**, תל-אביב: מכון מופ"ת, 2008.

שטיינמן, יהודית, "עיצוב דמותו של הילד העברי החדש כחלק מתכנון תרבות בארץ-ישראל", עבודת מחקר לתואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2002.

תרשיש, צבי, "ישראל בלקינד ו'קרית ספר'", פרק בתולדות החינוך העברי בארץ-ישראל", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, 1984.

Crozier, Gill, "Parents and schools: Partnership or surveillance?" *Journal of Education Policy*, 13:1, (1998), 125-136.

<https://doi.org/10.1080/0268093980130108>

Dodd Wescott, Anne & Konzal, Jean L., *Making our Schools Better*, New York: St. Martin's Press.

Goddard, Angela & Carey, Neil, *Discourse: The Basics*, London & New York: Routledge, 2017.

Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge University Press, 1992.

Kark, Ruth & Glass, B. Joseph, "The Jews in Eretz Israel from Traditional Peripherality to Modern Centrality", in *Israel Affairs*, 5, 4 (Summer 1999).

Rose, Nikolas, *Governing the Soul, the Shaping of the Private Self*, London: Free Association Books, 2nd Edition, 1999.

Tadmor-Shimony, Taly & Raichel Nirit, "The Hebrew teachers as creators of the Zionist community in (the land of) Israel", *Israel Studies Review*, 28(1), June 2013.